

Orhon Türkçesi Grameri’nde Söz Yapımı ve Bazı Eklemeler

İbrahim TAŞ*
(Bilecik)

Özet: Söz yapımı Türkçede esas itibarıyla iki yolla oluşmaktadır: ekleme ve birleştirme. T. Tekin *Orhon Türkçesi Grameri* adlı eserinde bu iki yolu yetkinlikle işlemiştir. Bu bildiriye T. Tekin tarafından gözden kaçan üç büyük yazıtta tespit edebildiğim bazı sıralama birleşikleri ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Söz yapımı, birleştirme, sıralama birleşikleri.

Abstract: In Turkish language, word formation is fundamentally generated in two methods: affixation and compounding. T. Tekin, in his work *A Grammar of Orkhon Turkic*, has handled these two ways competently. This paper examines some formulaic sequences in three main inscriptions which are not mentioned in the study of T. Tekin.

Keywords: word formation, compounding, formulaic sequences.

Türkçede kelime türetmenin başlıca yolu bilindiği gibi eklemedir, başka bir deyişle yapım ya da türetim ekleri dediğimiz ekleri kök ya da gövdelere eklemektir: *ağaç+lık*, *balık+çı*, *baş+ak*, *meslek+taş*, *ekşi+mtırak*, *yok+sul*; *bir+ⁱk-*, *kan+a-*, *su+la-*, *önem+se-*; *anla-m*, *bil-ge*, *dur-ak*, *geç-ⁱt*, *kork-^unç*, *sar-gı*, *yaşa-ntı*; *bekle-t-*, *çık-ar-*, *gör-^üş-*, *öv-^ün-*, *yaz-dır-* vb.¹ Orhon Türkçesinde de durum aynıdır: *at+lıg* ‘atlı, süvari’,

---

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, ibrahimhakantas@hotmail.com.

¹ TAŞ: “Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı: “Birleştirme” ve Bir Tasnif Denemesi”, 183.

bediz+çi ‘ressam, heykeltıraş’, *irk+ek* ‘erkek’, *san+sız* ‘sayısız’; *sü+le-* ‘sefere çıkmak, ordu sevk etmek’, *u+dı-* ‘uyumak’, *yaş+a-* ‘yaşamak, ... yaşında olmak’; *bedü-k* ‘büyük’, *bil-¹g* ‘bilgi’, *kel-¹n* ‘gelin’, *u-z* ‘sanat eseri, süs, dekor’, *yaz-ı* ‘ova, bozkır’ vb.² Türkçede ekleme dışında, onun kadar yaygın olmasa da, bir başka türetim yolu daha vardır: birleştirme. Birleştirme, iki ya da daha fazla kelimenin birlikteliğinden başka bir kelime oluşturma işidir. *açık* ve *göz* kelimelerinin birlikteliğinden *açıkgöz* ‘cingöz, kurnaz, uyanık kimse’, *baş* ve *üstüne* kelimelerinin birlikteliğinden *başüstüne* ‘bir isteğin, buyruğun hemen yerine getirileceğini bildiren söz’, *gün* ve *aydın* kelimelerinin birlikteliğinden *günaydın* ‘sabahları söylenen bir selamlama sözü’, *yardım* ve *et-* kelimelerinin birlikteliğinden *yardım et-* ‘kendi gücünü, imkânlarını başka birinin iyiliği için kullanmak’, *namaz* ve *kıl-* kelimelerinin birlikteliğinden *namaz kıl-* ‘namaz ibadetini yerine getirmek’, *bak-* ve *a+kal-* birlikteliğinden *bakakal-* ‘şaşkınlığa uğrayıp ne yapacağını bilmez durumda kalmak’ vb.³ Birleştirme Türkçenin bütün dönemlerinde başvurulan bir yöntem olmuştur. Orhon Türkçesinde de durum aynıdır: *beḡü taş* ‘mezar yazıtı’, *antag* ‘öyle, şöyle’ (< *anı teg ‘onun gibi’), *neçök* ‘nasıl’ (< *neçe ök), *kergek bol-* ‘ölmek, vefat etmek’, *bay kıl-* ‘zengin kılmak, zengin etmek’, *uça bar-* ‘vefat etmek, ölmek’, *sança ıd-* ‘mızraklayıvermek’, *yüre kel-* ‘yürüyüp gelmek’, *udu yorı-* ‘uzun süre izlemek’ vb.⁴

T. TEKİN, *Orhon Türkçesi Grameri*’nde bu iki türetimi yetkinlikle işlemiş ve sayısız örnek vermiştir. Gramer çalışmalarında ikinci yöntemin yani birleştirme ile kelime türetmenin çoğu kez ihmal edildiğini de belirtmek isterim.

Orhon Türkçesi Grameri’nde birleştirme iki türe ayrılmıştır: sıralama birleşikleri ve bağımlı birleşikler. Sıralama birleşikleri, geleneksel dil bilgisi çalışmalarında ikileme adını verdiğimiz aynı tür ve görevde iki

² TEKİN: *OTG*: 79, 80, 82-84, 86-90.

³ TAŞ: “Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı: “Birleştirme” ve Bir Tasnif Denemesi”, 183.

⁴ TEKİN: *OTG*: 93-96.

kelimenin art arda sıralanması ile oluşan birleşiklerdir⁵: *altun kümüş* 'altın ve gümüş', *ev bark*, *yavız yavlak* 'sefil ve perişan', *yér suv* 'ülke, bölge'; *adrıl- az-* 'ayrılmak ve doğru yoldan sapmak', *ét- yarat-* 'düzenlemek ve yaratmak', *tér- kuvrat-* 'dermek ve toplamak', *yañıl- yazın-* 'yanılmak ve yoldan çıkmak' vb.⁶ Bağımlı birleşikler de üç türe ayrılmıştır: birleşik adlar, birleşik zarflar ve birleşik eylemler. Birleşik adlar: *beñgü taş* 'mezar yazıtı', *éltériş* Kutlug Kağanın unvanı (< *él tériş*) vb. Birleşik zarflar: *antag ~ anteg* 'öyle, şöyle' (< **anı teg* 'onun gibi'), *neteg* 'nasıl' (< *ne teg*), *nelök* 'niçin' (< **nele ök*) vb. Birleşik eylemler: *kagan bol-* 'hakan olmak', *yok bol-* 'yok olmak', *kün kıl-* 'cariye yapmak', *yok kış-* 'birlikte yok etmek', *uça bar-* 'vefat etmek, ölmek', *tezıp bar-* 'kaçıp gitmek', *süleyü bér-* 'sefer edivermek', *yitürü id-* 'kaybedivermek, yitirivermek', *süre elt-* 'sürüvermek', *yatu kal-* 'yata kalmak, uzun süre yatmak', *udu kel-* 'ardı sıra gelmek, takip edip durmak', *yelü kör-* '(atları) dörtmala sürmek', *artatı u-* 'bozabilmek, yapabilmek', *udu yori-* 'uzun süre izlemek' vb.⁷

T. TEKİN, *Orhon Türkçesi Grameri*'nde sıralama birleşikleri olarak 15 eylem öbeğini, 11 de ad öbeğini incelemiştir.⁸ Aşağıda üç büyük yazıtta tespit edebildiğim fakat T. TEKİN'in değinmediği sıralama birleşiklerine yer verilmiştir⁹:

⁵ T. TEKİN'den alınan örneklerin yazıçevrimleri, yazarının düşüncesinden farklı olarak, bugünkü ilmî gelişmelerin ışığında yeniden yorumlanmıştır (ilk hecede *ilelé*, kelime içi ve sonunda *b/v* vb.).

⁶ TEKİN: *OTG*: 93, 177, 178.

⁷ TEKİN: *OTG*: 93-96.

⁸ Eylem öbekleri: *adrıl- az-*, *adrıl- yañıl-*, *adrıl- seçlin-*, *alkın- arıl-*, *biti- bedzet-*, *emget- tolgat-*, *içik- yükün-*, *ét- yarat-*, *küned- kulad-*, *ögir- sevin-*, *öl- alkın-*, *öl-yit-*, *tér- kuvrat-*, *tor- öl-*, *yañıl- yazın-*. Ad öbekleri: *altun kümüş*, *arkış tərkiş*, *at kü*, *bag bodun*, *begler bodun*, *ev bark*, *kız koduz*, *kün kul*, *kurt koñuz*, *yavız yavlak*, *yok çıgañ* (TEKİN: *OTG*: 177, 178).

⁹ Örnek cümle ve çevirilerinde M. ÖLMEZ'in çalışmasından yararlanılmakla birlikte kimi zaman kişisel tercihlere de yer verilmiştir. Kül Tegin Yazıtı ile Bilge Kağan Yazıtındaki cümleler aynı ya da benzer olduğunda Bilge Kağan Yazıtına ilişkin kayıt italik dizilmiş, bu cümle ayrıca aktarılmamıştır.

Sıralama Birleşikleri

İsimli Sıralama Birleşikleri (Ad Öbekleri)

açsık tosık¹⁰ acıkacak ve doycak olma (KT G 8)

türk bodun tokurkak sen açsık tosık ömez sen “Türk halkı toksun. Acıkacağını doyacağını düşünmezsin”

at adgır¹¹ at ve aygır (BK K 11)

özlik atın adgırın “has at ve aygırları”

begli bodunlu bey ve halk (KT D 6, BK D 6)

begli bodunluğ yoñaşurtokın üçün (KT D 6) “beyleri ve halkı birbirine karşı kıskırttığı için”

bodun begler halk ve beyler (KT G 11, BK K 8)

türk amtı bodun begler bödke körügme [beg]er[g]ü ya[η]ıltaçı siz (KT G 11) “Şu anki Türk halkı ve beyleri, halihazırdaki beyler, sizler mi yanılacaksınız?”

ev barım¹² ev bark (KT K 1)

evin barımın kalısız kop kelürti “Evini barkını eksiksiz hep getirdi”

ı taş¹³ dağ taş, dağ bayır (T1 B 4)

ıda taşda kalmışı kuvranıp yėti yüz boltı “Dağda bayırda kalanları toplanıp yedi yüz kişi oldular”

iç taş¹⁴ iç dış (BK K 14, T1 G 6)

¹⁰ ÖLMEZ: *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*: 45.

¹¹ krş. DLT *at adgır kalışdı* “At, aygır sıçraştı”, KB 4441a *yègü kedgü mingü at adgır süllük* “ordunun yiyeceği, giyeceği ve bineceği at aygır”.

¹² *ev barım*, CLAUSON'a göre *ev bark* yerine yanlış yazımdır (CLAUSON: *EDPT*: 366^{a/barım}).

¹³ ÖLMEZ: *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*: 46.

¹⁴ ÖLMEZ: *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*: 46. krş. KB 11a *é iç taş biligli é haqqı 'l-yakın* “Ey içi dışı bilen, ey hakku'l-yakın”

için taşın adınçig bediz u[rturt]um (BK K 14) “İçini dışını muhteşem şekilde süslettim”

öz içi taşın tutmuş teg biz (T1 G 6) “Kendi içini dışını tutmuş gibiyiz (Biz kendi kendimizi kapana kısırmış gibiyiz)”

*iş küç*¹⁵ *iş güç* (BK D 8, 9 (2), KT B, KT D 8, 9, 10, 30, T2 D 2)

elig yıl işig küçüg bérmiş (KT D 8) “Elli yıl hizmet edip çalışmış”

kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bértim ök (T2 D 2) “Kızıl kanımı akıtıp kara terimi dökerek hizmet ettim”

*tevlig körlüg*¹⁶ *sahtekâr ve hilekâr* (KT D 6, BK D 6)

tavgaç bodun tevligin körlügin üçün (KT D 6) “Çin halkı sahtekâr ve hilekâr olduğu için”

*tünli künli*¹⁷ *geceli gündüzlü* (BK G-D)

tünli künli yéti ödüşke suvsuz keçdim “Geceli gündüzlü yedi vakitte susuz geçtim”

yadag yalañ yayan yapıldak (KT D 28)

[yér sayu] barmış bodun ölü yitü yadagin yalañın yana kelti “Başka tarafa gitmiş olan halk yarı ölü yarı diri, yayan yapıldak dönüp geldiler”

yurt yol ortalık, sağ sol (KT K 9)

ölügi yurtda yolta yatı kaltaçı ertiniz “Ölüsü sağda solda ortalıkta kalakalacaktı”

Fiilli Sıralama Birleşikleri (Eylem Öbekleri)

élsire- kagansıra- ülkesiz ve hakansız kalmak (KT D 13, BK D 11)

¹⁵ ÖLMEZ: *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*: 46.

¹⁶ ÖLMEZ: *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*: 46.

¹⁷ ÖLMEZ: *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*: 46.

yėti yüz er bolup elsiremiş kagansıramış bodunug küñedmiş kuladmış bodunug (KT D 13) “Yedi yüz savaşçı olup ülkesiz ve hakansız halkı, cariyeye ve köle olmuş halkı...”

er- bar- erişmek gelişmek, gelişip gitmek’ (KT K 1, KT D 23, *BK D 19, 29*)

karluk bodun erür barur erkli yağı boldı (KT K 1) “Karluk halkı gelişip düşman oldu”

bilge kaganınun ermiş barmış edgü éliñe kentü yañultıy (KT D 23) “Bilge hakanının gelişmiş, refah içerisindeki ülkesine karşı hata ettin”

ét- yıg- derleyip toplamak, düzenleyip toplamak (T2 B 8)

keligme beglerin bodunun étip yıgıp “Gelen beyleri ve halkı derleyip topladım”

étin- yaratun-¹⁸ düzenlemek, örgütlemek (KT D 10, *BK D 9*)

yağı bolup étinü yaratunu umadok yana içikmiş (KT D 10) “Düşman olup örgütlenemediğinden tekrar bağımlı olmuş”

ölör- urugsırat-¹⁹ öldürmek, kökünü kurutmak (KT D 10, *BK D 9*)

türk bodun ölöreyin urugsıratayın tēr ermiş (KT D 10) “Türk halkını öldüreyim kökünü kurutayım derlermiş”

sıgta- yogla- ağlayıp yas tutmak (KT D 4, *BK D 5*)

bonça bodun kelipen sıgtamış yoglamış (KT D 4) “Bunca halk gelerek ağlayıp yas tutmuş”

¹⁸ ÖLMEZ: *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*: 46.

¹⁹ CLAUSON'a göre *urugsırat-* tek örnektir (CLAUSON: *EDPT*: 220^b).

KAYNAKLAR

- DLT: KÂŞGARLI MAHMÜD: *Dîwānu Luġāti't-Turk Türk Dilleri Divanı*: Çeviri: Mustafa S. KAÇALIN (Ön Baskı).
- EDPT: CLAUSON, Sir Gerard: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*: Oxford 1972. Oxford University Press.
- KB: YÜSUF HÂŞŞ HÂCİB: *Kutadgu Bilig*, I: Metin: [İşleyen:] Reşid Rahmeti ARAT, Ankara ⁴1999 (1947). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: 458.
- OTG: TEKİN, Talat: *Orhon Türkçesi Grameri*: Ankara 2016. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1195.
- ÖLMEZ, Mehmet: *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*: Ankara ²2013. BilgeSu.
- TAŞ, İbrahim: "Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı: "Birleştirme" ve Bir Tasnif Denemesi", *Yûsuf Has Hâcib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig*, Bişkek 2016: 183-193. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 209. Türk Uygarlığı Araştırma Merkezi: 9.